

theologen, juristen, historici enz. zijn geen filosofen van professie; maar moeten toch zekere philosophische gegevens hebben om verder te komen. En nu vindt men tegenwoordig bijna op het terrein van alle deze speciale studiën het Theïsme verlaten en het Pantheïsme ingehaald. In de populaire handboeken gaat dit dan nog wilder toe.

45) S. BRUNNER, *Keilschriften*. Regensb. 1856. G. SCHULER o.l. p. 34.

46) GOETHE, *Zahme Xenien*. VI. *Der Pantheist*. Zie *Sämmtl. W.* ed. Stuttgart 1868. XIII. p. 99. Er volgt op:

Es lehrt ein grosser Physicus
Mit seinen Schulverwandten
Nil luce obscurantius
Ja wohl! für Obscuranten.

47) MARET. o.l. p. 213.

48) Gedoeld wordt op de bekende woorden uit BÜRGER'S *Leonore*

Und immer weiter, hopp hopp hopp
Gings fort im sausenden Galopp.
Dass Ross und Reiter schnoben
Und Kiess und Funken stoben.

49) Met opzet wees ik op Longfellows *Excelsior*, omdat dit prachtige gedicht, keer op keer, geheel tegen de bedoeling van den schrijver misbruikt wordt, in den zin van een pantheïstischen Fortschritt. De jongeling van Longfellow wil de Alpen op, stijgt, tegen alle raadgeving in, al hooger, en vindt in een ijskloof den dood. En nu wijst het laatste *Excelsior* (zie Ed. Lond. 1889. p. 91) naar den hemel.

„There is the twilight cold and gray
Lifeless, but beautiful, he lay
And from the sky, serene and far,
A voice fell, like a star,
Excelsior!”

50) De »Fortschritt”, de Vooruitgang, die thans *Schlagwort* en modeterm wierd, is niet langer een levensspreuk, die bezielt en verheft, om ons uit te drijven naar het ideaal; maar feitelijk niet anders dan de practische formule voor de eeuwige onrust, die het denkbeeld van het pantheïstisch proces in het gemoed veroorzaakt. Vandaar dat dit roepen van vooruitgang geen kracht meer oefent, om ons verder te brengen, maar wel het pessimisme voedt, door ons alle tevredenheid met wat we bezitten, uit het hart te bannen.

51) πάντα ἔτι καὶ οὐδέ' ἔτι μέλει betekent: Alles is steeds bezig te worden en het is nooit.